

Rodinná divadla a loutky českých výtvarných umělců

Loutky a rodinná loutková divadla ze sbírky Marie a Pavla Jiráskových

„[...] Přál bych si, aby naši čeští malíři dali českému dítěti české loutkové divadlo s českou světnicí, s českou návsí, s českým městem a českými lidmi... Přál bych si, aby naši čeští sochaři vymodelovali pro veřejná loutková divadla typické české loutky, českého sedláka s panímámou, českého čerta i Kašpárka...“ vyzýval ve svém článku O poslání loutek v umělecké výchově („Náš směr“, roč. III) v roce 1912 loutkářský propagátor Jindřich Veselý.

Tehdy ještě netušil, jakou odezvu bude mít jeho osvětová činnost mezi výtvarníky. Už téhož roku se na Sv. Mikuláše objevily první modelované loutky „alšovky“, jejichž autorem byl pedagog a loutkář Karel Koblíček. Koncem roku 1916 bylo v nabídce již přes 80 typů těchto loutek, z nichž některé modelovali Rudolf Livora a akad. sochař Viktor Pecha. První divadlo pro Alšovy loutky realizoval podle návrhů Rudolfa Livory metodou na plátno nalepovaných barevných papírů Zdeněk Weidner. Sériová výroba vzhledem k vysokým nákladům však nebyla možná. Té se dočkaly až série tištěných „Dekorací českých umělců“ od roku 1913. Kubizující proscénium, drapérie, sufitu a oponu vytvořil František Kysela, autory ostatních dekorací byli Adolf Kašpar, Rudolf Livora, Jaroslav Panuška, Josef Wenig, Ota Bubeníček a Stanislav Lolek. Díky vysoké výtvarné úrovni a reprodukční kvalitě byly tyto dekorace oceněny na světové grafické výstavě v Lipsku. Následovala i další proscénia, zejména secesní zvětšené proscénium Rudolfa Livory z třetí série Dekorací českých umělců s portrétem Mikoláše Alše v roce 1918 a v roce 1928 pod názvem Storchovo české loutkové divadlo vytvořil ještě dvě historizující proscénia Vít Skála.

Alšovo divadlo s „Dekoracemi českých umělců“ a „alšovkami“ bylo ohromným společenským impulsem k zájmu o loutkové divadlo před I. světovou válkou i během ní u nás. V souvislosti s vyvrcholením nacionálních snah se podařilo tvůrcům kolem Českého svazu přátel loutkového divadla a časopisu Český loutkář učinit masivní propagaci z tohoto divadla fenomén doslova nepostradatelný v každé řádné české rodině, škole či spolku. Scénografické reformátorství a hledání výtvarné identity českého moderního loutkového divadla, které začalo po I. světové válce, se mohlo přirozeně odvolávat k mimořádné kvalitě Alšova divadla.

Nejnámějšími producenty průmyslových loutek ve dvacátých letech minulého století byli: Antonín Münzberg, Modrý & Žanda, firma Jana a Elišky Králových s ochrannou značkou JEKA, firma APAS - Anna Preclíková a synové, pražské nakladatelství A. Storch syn. Stejně jako loutky ve dvacátých letech produkují loutkářské firmy nová tištěná divadla s dekoracemi více formátů pro loutky různé velikosti (18, 25, 35, 45-50 cm). Autorem předlohy takového uceleného souboru jednotného výtvarného rázu býval často profesionální výtvarník. S firmou Antonín Münzberg například trvale spolupracoval šéf výpravy Národního divadla, akademický malíř Karel Štapfer, akademický malíř Vít Skála tvořil dekorace pro firmy Modrý & Žanda a A. Storch syn, ilustrátor Artuš Scheiner pro nakladatelství Jos. R. Vilímka a podobně. Firmy, které se zabývaly výrobou loutek a divadel, většinou zároveň vydávaly podrobné katalogy svých výrobků, vybavené důkladným obrazovým materiálem.

Antonín Münzberg byl majitelem nejstaršího českého loutkářského závodu se sídlem na Chodské 14, v Praze Žižkově. Specializoval se na produkci rodinných, školních, spolkových divadel a loutek ve velmi kvalitním a přitom technicky jednoduchém provedení. Firma zahájila v roce 1912 výrobu Alšových loutek a následovalo i vydávání Dekorací českých umělců. V roce 1920, kdy přešla práva k výrobě Alešova rodinného divadla na firmu Petrus, získal pro spolupráci Karla Štapfera, kterého vystřídal Svatopluk Bartoš a Eduard Christian.

V téže době musela firma také přijít s novými modelacemi loutek, takže A. Münzberg začal využívat pro tvorbu nových hlaviček loutek výtvarného nadání studentů pražské AVU. Další modelace vytvořil Gustav Herrman. Loutky byly vyráběny v třech velikostech 18 – 25 – 35 cm s dřevěnými těly, hlavami odlitými ze sádrové hmoty a byly pečlivě kostýmovány. Při výrobě loutek dosáhl několika významných inovací - jeho model vahadla - válečku je dodnes jedním z nejpoužívanějších způsobů vodění malých marionet.

Karel Štapfer, známý ilustrátor a vedoucí scénického provozu v Národním divadle v Praze, vytvořil v roce 1920 pro IV. sérii Dekorací českých výtvarných umělců vydávanou firmou A. Münzberga 12 archů dekorací. Následovala další vzájemná spolupráce těchto osobností, které měly sice tradiční, ale zato technicky důkladný přístup k loutkářskému umění a už v roce 1923 vytvořil Karel Štapfer litografie Rodinného Štapferova divadla střední velikosti pro loutky 25 cm vysoké, které se stalo velmi populárním nejen díky zdůrazňovanému českému charakteru, ale i předností iluze, kdy bylo zamezeno průhledu do zákulisí. V roce 1925 vyšly Velké Štapferovy dekorace, určené pro loutky 35 cm vysoké. Poslední Štapferovou prací pro A. Münzberga pak byly v roce 1928 nejmenší Štapferovy dekorace pro loutky 18 cm vysoké s pohádkově laděným proscéním.

V roce 1929 vystřídal Karla Štapfera Svatopluk Bartoš, který nejprve rozšířil série všech velikostí Štapferových dekorací dalšími proměnami s poměrně uvolněným malířským rukopisem a v roce 1932 vytvořil Dekorace české historie s památnými místy českých dějin. V roce 1943 vytvořil pro A. Münzberga jako náhradu za rozebranou sérii Štapferových rodinných dekorací středního formátu nové divadlo včetně proscénia s národními prvky Eduard Christian. Divadlo doplnil i návodem k oblékání loutek s 80 stříhy a návrhy kostýmů. Firma Antonína Münzberga zanikla v podstatě až roku 1950 Münzbergovou smrtí. Jeho synovi již nebylo umožněno v tomto podnikání pokračovat a tak všechny formy nutné pro výrobu zničil. Dnes jsou původní Münzbergovy loutky a divadla značně ceněna i přes to, že šlo o výrobu sériovou.

V roce 1919 získal povolení pro výrobu loutek se sídlem firmy v Ječné ulici 13 v Praze Jan Král. Ve firemní produkci loutek pro menší divadla tehdy zcela převládaly Alšovky, které ještě produkovala firma Antonína Münzberga, ale také firma Petrus, která po roztržce A. Münzberga s Jindřichem Veselým práva k výrobě Alšovek v roce 1920 převzala. Jan Král by tedy nucen vytvořit vlastní modelace rozšířených typů. Firma začala od počátku zhotovovat modelované loutky v několika velikostech – 18, 25 a 35 cm a také nabízela řezbované marionety větších velikostí. Loutky modelované Janem Králem jsou charakteristické výraznou plasticitou s realistickým viděním a pečlivým stylizovaným kolorováním. Tyto starší loutky jsou zhotoveny z pevné hmoty, která hůře pojí polychromii, proto mnohé z nich jsou dnes poškozeny. Řezané loutky Jana Krále jsou ostře řezány v realistickém stylu, mnohé z nich experimentují s technickým řešením vodění: „loutky, jejichž vahadélko tvoří klaviaturu pro pohyby loutek, jež mohou hlavou otáčeti i kývati atd. Pozornosti se těšil Valdštýn, Stuartka, rychtář, čarodějnice vykládající karty.“ (Loutkář Praha 1922, roč. VI., č. 4 – 5, s. 50). Firma vystavovala s úspěchem své loutky na obou loutkářských výstavách v Praze v roce 1921 i 1924.

V roce 1924 změnila název na Elišku Královou, v roce 1925 otevřela obchod v Praze Na Slupi 13 a v roce 1927 se přestěhovala do Měretic u Vacova, kde otevřela rozsáhlé dílny. V roce 1935 se přejmenovala na „JEKA“ a soustředila se především na loutky pro rodinná divadla velikostí 18 a 25 cm. Mezi běžnými postavami se objevilo také několik zvláštností - např. moravské typy podle Ondřeje Sekory: strážník Křópal, tetička Křópalka, Jozefek Melhoba, Šebánek, Cvoček, Hnát, Patrčka, dále „slavná“ Pepina Rejholcová akad. malíře Františka Voborského. Se Skupovou ochrannou značkou vyráběla JEKA také postavičky Spejbla a Hurvínka. Zejména ve dvacátých letech nabízela firma Jana Krále prakticky komplexní sortiment vybavení pro rodinná a školní divadla – původní loutky, sady zvířátek, ale i kulisy či kompletovaná divadla s použitím tištěných kulis a proscenií, ale také divadla kompletně ručně malovaná v historizujícím stylu. Výtvarný vkus, technická promyšlenost i přijatelné ceny zajistily firmě přední postavení mezi loutkářskými firmami té doby u nás.

V roce 1920 byla založena v Praze společnost Petrus s.r.o. s cílem sjednotit český hračkářský, loutkářský a designerský průmysl u nás pod vzorem Artěle. Kromě Petrusových dílen v Třebíči, a dílen Rychnově a Kolíně též zahrnovala Münzbergův závod. Firemní prodejna v Dřevařské ulici v Praze nabízela umělecké dekorativní předměty, hračky, nábytek, divadla i loutky. Šlo zejména o „Alšovky“, na které podnik získal výhradní právo a dále řezbované loutky různých velikostí podle návrhů a v řezbě samotného Aloise Petruše. O rok později se však tento svaz podniků rozpadá opět na původní firmy a práva na výrobu „Alšových loutek“ a pokračování tisku „Dekorací českých umělců“ přecházejí na transformovanou firmu z firmy Petrus, a to firmu Modrý a Žanda. Starší produkce loutek i scénografie plně snese srovnání s kvalitními Münzbergovými loutkami či produkcí Jana Krále, mladší ze třicátých let pod jménem „Marlen“ už inklinuje k pokleslejšímu hračkářskému sortimentu. Umělecky cenná byla zejména spolupráce firmy na dalších sériích Dekorací českých umělců s Vitem Skálou, Otou Bubeníčkem, Josefem Skupou, Ladislavem Sutnarem a Aloisem Kalvodou v letech 1923 – 1931. Loutky, které firma produkovala, byly klasické „Alšovky“ vysoké 25 cm a tzv. Malé Alšovky 18 cm vysoké. Loutky také dostaly jinou ochrannou značku a lišily se jak materiálem, tak i polychromií. Po celá dvacátá léta přibývalo typů a Alšovky se takřikajíc modernizovaly. Ve dvacátých letech pro tuto firmu modelovali předlohy „Alšových loutek“ sochaři František Rous, Václav Vokálek a další. Firma také některé designy loutek přebírala tím, že koupila práva na typy původně určené do větších scén. Takovým způsobem se třeba do rodinného divadla dostaly skvělé pohádkové typy Hanuše Folkmana nebo národní postavy Františka Duchače-Vyskočila (Cyril a Metoděj, Kniže Rostislav a další). Zvláštní loutky, vymykající se výtvarně z produkce ostatních firem, ale nejvíce příbuzné loutkám firmy Modrý a Žanda, nabízelo pražské nakladatelství A. Storch syn. V jeho prodeji se objevily modelované loutky velikosti 18 a 25 cm se zvláštním vahadlem a značkou prodejce, které se liší hlubší modelací, velice jemnou polychromií a velkýma zvýrazněnýma očima.

Jedním z posledních výbojů v tvarosloví loutek pro rodinná divadla tak představuje produkce firmy APAS. Firma vznikla v roce 1930, na základě produkce zajímavých loutek, které vyráběli od konce 20. let manželé Preclíkoví z Hradce Králové, žijící od roku 1929 v Josefově. V roce 1936 získaly tyto loutky ochrannou známku. Byly to výtvarně vydařené typy, poměrně robustní loutky se zvýrazněnými hlavami ve velikostech 18 a 25 cm. Mnohé z nich byly vybaveny „klapačkami“, to znamená pohyblivými čelistmi, s technologií pohybu horní čelisti, která byla charakteristická jen pro tento druh loutek.

Mimo tyto „velkovýrobce“ však vznikala řada počinů i u menších firem a nakladatelství. Za

pozornost stojí jistě mimořádné stylizované dekorace a proscénium pod vlivem vídeňské geometrické secese. Vytvořil je architekt Miroslav Kolář a vydal je v roce 1920 Moravský papírový průmysl v Brně. Tradiční kulisový systém byl nahrazen soustavou jednotlivých dekoračních prvků a k tomuto divadlu mohly být využity avantgardní soustružené loutky Josefa Jelínka či Bohumila Šippicha.

Dlouhodobě se podílel na rozmachu rodinného loutkového divadla také akademický malíř Vít Skála, který spolupracoval s Loutkovým divadlem Umělecké výchovy v Praze. V roce 1926 mu vydalo nakladatelství A. Storch syn snad nejrozšířenější české rodinné divadlo malého formátu tzv. „Storchovo české loutkové divadlo“ pro 18 cm loutky. K němu vytvořil později s druhým vydáním původních dekorací v roce 1934 ještě druhé, výtvarně méně zdařilé proscénium s tématem Kašpárka. Také nakladatel J.R.Vilímek oslovil předního českého ilustrátora Artuše Scheinera, který pro jeho nakladatelství vytvořil v roce 1932 proscénium a secesně tajuplné dekorace, z nichž některé byly kopii výprav loutkového divadla rodiny Scheinerů z devadesátých let 19. století.

Souběžně s ohromnou realistickou produkcí jmenovaných firem probíhá už od dvacátých let minulého století hledání nových výtvarných poloh zejména v oblasti loutky-hračky. Jsou to především snahy avantgardních návrhářů, které svět loutky oslovil jako medium výtvarných experimentů. Už v roce 1921 vystavil v Praze své plošné loutky architekt Jiří V. Kroha, o rok později se svými jásavě barevnými soustruženými loutkami představil doyen českého moderního designu L. Sutnar. K vynikajícím patří i mnohé z loutek-hraček pražského družstva Artěl, v roce 1925 za své loutky-hračky získal na výstavě dekorativních umění v Paříži roku 1925 „Grand Prix“ Bohuš Šippich. Také na Moravě se zabývala celá řada výtvarníků stylizovanými modernistickými loutkami, navrhoval je J. Čejka, R. Kubíček, E. Hercík i J.Jelínek. Ve třicátých letech je vyráběly firmy Schowanek, Blank či později Seitz a Hofherr na Tachovsku. Tyto snahy vyvrcholily ve čtyřicátých letech v tvorbě přicházející mladé generace designérů. K nejzdařilejším počínům patří rodinné divadlo grafika Jaroslava Švába z roku 1948, poslední z větších stolních divadel, svým precizním řešením navazující na předválečnou tradici. V takovém stylizovaném divadle mohly hrát třeba loutky R. Říhy, který navázal spoluprací s pražskou hračkářskou firmou Rychtera, pro kterou navrhnul v roce 1946 trojí kolekci loutek ze soustružených elementů nebo loutky s výraznou barevnou stylizací R. Kokošky pro firmu Seitz a Hofherr. Na ně navázaly jemně stylizované maňásky V. Gruse, s kterými získal později cenu „Grand prix“ na světové výstavě EXPO 1958 v Bruselu či expresivní a zároveň přirozeně groteskní maňásky BIBI J.Bendy.